

Ewa Malchrowicz-Moško, Hanna Grzesiak

Turystyka religijna a ochrona dziedzictwa kultury żydowskiej na przykładzie Leżajska

Leżajsk town as an exemplification of religious tourism and protection of cultural heritage

Abstrakt: This paper discusses the relationship between religious tourism and the protection of cultural heritage. The multicultural as well as multi-religious town of Leżajsk, which is part of the “Hasidic Trail”, exemplifies these studies. The first part of the paper describes the notion of religious tourism and the most essential issues of cultural (religious) legacy management in contemporary tourism. The major aspects of Hasidic Judaism are described; the believers of which come to Leżajsk in great numbers today. Furthermore, the cultural legacy of Leżajsk and religious tourism development in the city are also described. The paper also introduces the most important enterprises held by the Foundation for the Preservation of Jewish Heritage in Poland, which operates the Hasidic site in Leżajsk, and assesses whether these initiatives fulfill the assumptions of the balanced development idea in tourism.

Keywords: religious tourism, protection of cultural heritage, Leżajsk

1. Wstęp

Turystyka religijna, a zwłaszcza szczególna jej odmiana – pielgrzymki, jest ważnym segmentem turystyki kulturowej. Ta forma ukierunkowana jest na poznawanie szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego. Miejsca o wysokim znaczeniu kulturowym (również religijnym) są dziś popularnym celem licznych odwiedzin. Może to powodować pewne dysfunkcje na linii turystyka a ochrona dziedzictwa kulturowego (religijnego). W artykule zaprezentowano sposoby radzenia sobie

z takimi dysfunkcjami na przykładzie wielokulturowego i wieloreligijnego Leżajska. Potencjalne problemy przedstawione w artykule dotyczą jednak nie tylko miejsc kultu religijnego, więc artykuł może być źródłem wiedzy dla osób zarządzających również innymi obiektami dziedzictwa kulturowego.

2. Turystyka religijna i pielgrzymki – zakres definicyjny

Podróże i pielgrzymki do świętych miejsc odbywano od zamierzchłych czasów. Występowały one niemal we wszystkich tradycjach i wierzeniach religijnych, a zjawisko pielgrzymowania uznawane jest za pierwotną postać podróży o charakterze turystycznym. Także obecnie migracje do ośrodków religijnych stanowią istotną formę przestrzennych przemieszczeń ludności (Różycki 2009). Pojęcie pielgrzymowania (zastępowane też czasem pojęciem „turystyki pielgrzymkowej” bądź „pątniczej”) oraz pojęcie turystyki religijnej w powszechnym użyciu często stosowane są zamiennie, nie są one jednakże dokładnie tym samym i nie powinny być tak traktowane synonimicznie. Konieczność ich rozróżnienia według specjalistów (Jackowski, Ptaszycka-Jackowska, Sołjan) wynika z istnienia trzech odrębnych motywów wyjazdów: wynikającego z pobudek religijnych, religijno-poznawczego oraz wynikającego z pobudek pozareligijnych (poznawczych, rozrywkowych). Pielgrzymowanie wiąże się z wędrówkami odbywanymi z pobudek czysto religijnych do sanktuariów lub miejsc kultu religijnego – miejsc uznanych za święte. Celem takiej wędrówki jest duchowe zjednoczenie się z osobą będącą przedmiotem kultu, wyproszenie łaski, oddanie czci i dziękczynienia. Obecnie jednak, oprócz tradycyjnych pieszych pielgrzymek, zainteresowaniem wiernych cieszą się pielgrzymki odbywane wygodnymi autokarami lub samolotami, często w zorganizowanych grupach, co jednak zupełnie zmienia ich charakter i bliższe stają się one szeroko rozumianej turystyce religijnej. Zdaniem K. Buczkowskiej, turystyka religijna nie wymaga bowiem fizycznych poświęceń od turystów-pielgrzymów i przywiązuje większą wagę do zwiedzania danych sanktuariów czy miejsc kultu religijnego. Nie można mówić jednak ani o turystyce religijnej, ani nawet kulturowej, w przypadku wyjazdów wyznawców jednej religii do miejsca/miejsc kultu innej religii bądź agnostyków lub osób niewierzących do miejsca/miejsc kultu wybranej religii, podczas którego następuje jedynie powierzchowne zwiedzanie danego miejsca, niepołączone z chęcią zapoznania

z cechami tegoż wyznania i odbywające się bez poczucia tolerancji religijnej i kulturowej (Buczowska 2008: 52–54). Natomiast wyprawy np. turystów-katolików w celu zwiedzania np. świątyń buddyjskich, które odbywają się z zachowaniem zasady tolerancji religijnej i kulturowej, należałoby określić mianem podróży religioznawczych. Nie odbywają się one wówczas do miejsc związanych z religią, którą wyznaje turysta. U takich turystów nie dominują wtedy motywy religijne, a raczej czysto poznawcze i rozrywkowe.

3. Turystyka religijna a dziedzictwo kulturowe – wzajemne zależności

Dziedzictwo kulturowe to starannie dobrany zestaw wartości, postaw, sposobu rozumienia świata, istnienia i radzenia sobie z życiem, przekazywany z pokolenia na pokolenie. Dziedzictwem kulturowym są nie tylko obiekty materialne, lecz również tradycje, rytuały, wiedza oraz obiekty i przestrzeń kulturowa z nimi związana. Składają się na nie zarówno materialne, jak i niematerialne wartości, które opisuje kultura danej społeczności. Dziedzictwo kulturowe jest nieodłącznym elementem życia społecznego. Jednocześnie może być istotnym elementem rozwoju gospodarczego (Góral 2012: 19–34). Dziedzictwo kultury i jego poszczególne materialne składniki stanowią istotną wartość z punktu widzenia turystyki. Stąd powszechnie przyjęło się pojęcie turystyki kulturowej, czyli nastawionej na zastane wartości kulturowe. Obowiązkiem nie tylko moralnym, ale i prawnym obecnych pokoleń jest przekazanie w jak najlepszym stanie tej spuścizny kulturowej pokoleniom przyszłym. Turystyka może jednak stwarzać zagrożenie dla zabytków. Najważniejsze jest więc znalezienie kompromisu, czyli „złotego środka”, pomiędzy ochroną zabytków a ich współczesnym, celowym wykorzystaniem, również jako atrakcji turystycznych. Z jednej strony, bezwzględnie konieczne jest społeczne udostępnianie zabytków, z drugiej jednak winno się ono odbywać w taki sposób, aby w jak najmniejszym stopniu narażać je na degradację (Zeidler 2009: 157–167). Popularność obiektów dziedzictwa kulturowego wśród turystów w dużej mierze zależy obecnie od sprawnego „marketingu dziedzictwa”. Trudno już dziś nie zauważyć rozmiarów, jakie przybiera komercjalizacja dziedzictwa kulturowego w Polsce i na świecie. Coraz więcej menadżerów miejsc, także kultu religijnego, jest świadomych korzyści ekonomicznych z nich płynących, co wpływa na wzrost konkurencyjności obiektów dziedzictwa, mających na celu przyciągnąć jak

największą liczbę turystów. Podróże oparte na motywach religijnych i duchowych stały się obecnie ważnym segmentem turystyki międzynarodowej. Część obiektów sakralnych zmagają się jednakże z nadmiernym natężeniem ruchu turystycznego i oczekiwaniami odwiedzających. Menadżerowie miejsc sakralnych często widzą swoją podstawową rolę w ochronie i zachowaniu miejsca oraz towarzyszącej mu tradycji religijnej, co zwykle stoi w opozycji do zaspokajania oczekiwań zwiedzających. Wyzwanie, przed jakim stają obecnie menadżerowie miejsc świętych, to zatem przede wszystkim znalezienie równowagi między zachowaniem wartości duchowych i religijnych miejsca oraz zaprojektowanie i wdrożenie narzędzi umożliwiających zrównoważony rozwój turystyki w tych miejscach (Góral 2012: 19–34). Turystyka w obiektach sakralnych stanowi o współistnieniu i wzajemnym przenikaniu się *sacrum* i *profanum*. Na tym tle mogą powstawać konflikty, wynikają one jednak nie tyle z samego połączenia *sacrum* i *profanum*, ile z postaw turystów wobec tych wartości. Konflikty te najczęściej powstają na tle braku poszanowania przez turystów zasad i norm przyjętych przez jakąś społeczność (Tanaś 2008: 14–16). Sytuację taką mogą obrazować następujące przykłady: kilka lat temu na Sri Lance na karę grzywny skazano turystkę za obrazę uczuć religijnych, kiedy ta wykonała zdjęcia, na którym całuje posązek Buddy. Również w Polsce mają miejsce podobne sytuacje – kilka lat temu wprowadzono program „W progi Boże w godnym ubiorze”, nawołujący do zakładania odpowiedniego stroju podczas mszy św. Program ten skierowany jest zwłaszcza do letników, którzy często, np. wracając z plaży, wstępują do kościoła w skąpym odzieniu. Jeżeli natomiast wizytom w miejscach kultu towarzyszy należyta zaduma, powaga, odpowiednia postawa, chęć poznania czyjegoś losu czy współodczuwania – to mówić możemy o podróżach wartościowych i w pełni kulturowych. Bardzo często z obiektami kultu religijnego wiąże się też inny problem – tzw. problem dziedzictwa niechcianego – mówimy o nim wtedy, kiedy dany obiekt został wzniesiony przez np. innowierców (Buczowska, Malchrowicz-Moško 2012: 42–45).

4. Ruch pielgrzymkowy w judaizmie

Podróżowanie do miejsc kultu występowało i nadal występuje nie tylko w chrześcijaństwie, lecz i w wielu innych religiach. Można je uznać za jeden z najstarszych przejawów ludzkich wędrówek (Jackowski 1992: 63). Z czasem obok religijnych aspektów pielgrzymowania pojawiły się motywy poznawcze. Dla Żydów najświętszym

Fot. 1. Ściana Płacu; po lewej stronie część dla mężczyzn, po prawej dla kobiet (fot. H. Grzesiak)

miejszem jest Ściana Płacu – pozostałość po Świątyni Jerozolimskiej (fot. 1). Inne ośrodki odgrywają mniejsze znaczenie, chociaż wierni pielgrzymują także np. na groby słynnych przywódców religijnych. W okresie, kiedy istniała świątynia, Żydzi wędrowali do Jerozolimy trzy razy w roku na trzy najważniejsze święta zwane *szalosz regalim* (święta pielgrzymie) – Paschę, Pięćdziesiątnicę (Szawuot) i Święto Namiotów (Sukkot), aby składać ofiary (Robinson 2000: 101–128). Pielgrzymki te stanowiły integralną część religii żydowskiej i jej praktyk. Od wieków symbolem pielgrzymowania narodu żydowskiego jest wyjście Izraelitów pod wodzą Mojżesza z Egiptu do Ziemi Obiecanej. W X w. p.n.e. najważniejszym miejscem dla Izraelitów stała się Jerozolima. W tym świętym mieście Żydzi pielgrzymują też do grobu króla Dawida na Syjonie. Żydówki udają się zaś do grobu Racheli w pobliskim Betlejem, leżącym na terytorium Autonomii Palestyńskiej. Do innych znaczących ośrodków kultu na terenie Ziemi Świętej należą też: Hebron,

Fot. 2. Safed – centrum żydowskiego mistycyzmu (fot. H. Grzesiak)

Safed (fot. 2), Meron, Jerycho, Góra Karmel, Kathisma i góra Synaj (fot. 3). Przy Ścianie Płaczu Żydzi wkładają kartki z prośbami i modlitwami między kamienie starożytnego muru Świątyni Jerozolimskiej zburzonej przez Rzymian w 70 r. n.e. Wierzą oni, że jest to miejsce najbardziej zbliżone do Domu Ojca, bowiem w świątyni znajdowało się miejsce najświętsze – Święty Przybytek, do którego wstęp mieli tylko arcykapłani. Bardzo ważną formą pielgrzymowania praktykowaną przez Żydów są odwiedziny grobów¹ rabinów, cadyków i innych osobistości religijnych. Poza Izraelem i Autonomią Palestyńską, są one także w Iraku, Kurdystanie, Egipcie, na Ukrainie, w Maroku, USA. W Polsce tego typu centra pielgrzymkowe znajdują się m.in.:

na krakowskim Kazimierzu na cmentarzu Remu; w Lelowie, gdzie znajduje się ohel cadyka Dawida Bidermana i właśnie w Leżajsku. Do tego ostatniego miasta Żydzi przybywają na grób cadyka Elimelecha (Różycki 2009: 157).

¹ Z turystyką religijną wiąże się tanatoturystyka, czyli turystyka związana z przestrzenią śmierci (Buczowska 2008: 52–54). Cmentarze i groby od wieków stanowiły cel podróży. W ostatnich latach coraz częściej o cmentarzach wspomina się w kontekście turystyki kulturowej. Stanowią one cel podróży o charakterze poznawczym (krajoznawczym), religijnym (pielgrzymkowym), etnicznym (sentymentalnym). Cmentarz jest pewnym wycinkiem rzeczywistości, w ramach którego realizowana jest przez określoną społeczność praktyka grzebania zwłok zmarłych, odpowiadająca wyznaniowym, etniczno-kulturowym i innym potrzebom danej społeczności. Cmentarz jest efektem realizacji potrzeb kulturowych wyższego rzędu. Z tego względu cmentarze mają istotne znaczenie dla zaspokajania przez odwiedzających potrzeb związanych z poznawaniem kultury własnej lub innej społeczności (Tanaś 2008: 4–16).

Fot. 3. Widok z góry Synaj; według wierzeń Mojżesz dostał na niej od Boga 10 przykazań (fot. H. Grzesiak)

5. Początki oraz główne założenia chasydyzmu

Chasydyzm (od hebr. *chasid* – pobożny) to ruch religijny powstały w XVIII w., którego celem była odnowa religijności wyznawców judaizmu. Uformował się na terenie Podola, pod wpływem mistyki, ludowej tradycji Żydów Rzeczypospolitej, a także elementów słowiańskiej kultury ludowej i folkloru. Twórcą i pierwszym przywódcą ruchu był Baal Szem Tow z Międzyboża. W stosunku do judaizmu ortodoksyjnego chasydyzm wnosił silny pierwiastek emocjonalny, elementy panteizmu oraz praktyki ekstazy. Ukształtował nową ludową wiarę, opartą na autorytecie cadyków (Cała i in. 2002: 114). Jan Doktor, wybitny polski specjalista zajmujący się chasydyzmem, wymienia kilka wspólnych dla niego elementów:

- separatyzm; unikanie synagogi i realizowanie życia religijnego we własnych wspólnotach: kłojzim, chawurot i minjanim;
- silne napięcie mesjańskie i chęć wzięcia aktywnego udziału w dziele zbawienia, jakkolwiek byłoby ono pojęte;

- przykładanie większej wagi do studiowania kabały, niż Talmudu i Halachy;
- przywództwo oparte na charyzmie;
- preferowanie osobistego doświadczenia religijnego;
- dążenie do oderwania się od świata – czy to przez ascezę, medytację, ekstazę, czy na innej drodze – i spotkania z Bogiem (Doktór 2004: 10).

Chasydyzm od samego początku nie posiadał scentralizowanej struktury. Nie koncentrował się, w szczególności po śmierci Beszta, wokół jednego przywódcy, a wokół kilku, co spowodowało powstanie wielu grup. Jak zauważa David Assaf, „chasydyzm to w istocie zbiorcze określenie dla różnorodnych grup i podgrup kształtujących się przez wieki, czasem z powodu odmiennych koncepcji lub nacisku na odmiennie aspekty społeczne i ideologiczne, a czasem z powodu osobistych konfliktów wśród przywódców” (Assaf 2006: 15). Chasydzi z całego świata rokrocznie pielgrzymują do grobów swoich przywódców duchowych, wierząc, że modlitwa u grobu cadyka (wewnątrz ohelu) zostanie szybciej wysłuchana, a prośby spełnione. Ohel (hebr. namiot) to niewielki domek stawiany nad grobem szczególnie zasłużonych, słynnych rabinów, cadyków, uczonych talmudystów. Najczęściej jest to prosty murowany budynek zawierający wewnątrz jedną lub więcej macew albo tablice wmurowane w ścianę (Grzesiak 2011: 352–353). Najbardziej znanym ohel w Polsce jest ohel cadyka Elimelecha w Leżajsku (fot. 4 i 5). W rocznice śmierci cadyków – *jorcajt* – chasydzi gromadzą się przy ich grobach. Wierzą bowiem, że w tym czasie cadyk schodzi na ziemię i wysłuchuje prośb i modlitw, które zanosi później do Boga. Z upływem czasu miejsca pochówku cadyków stały się obiektami pielgrzymek osób oczekujących ich wstawiennictwa. Do dziś spotkać można w ohelach cadyków karteczki (kwitelech), na których wypisywane są prośby o wstawiennictwo u Boga.

6. Szlak Chasydzki w Polsce

Szlak Chasydzki (Małkowska-Bieniek 2009: 29–62) jest trasą wiodącą śladami Żydów z południowo-wschodniej Polski. Obejmuje on te miejscowości Lubelszczyzny i Podkarpacia, w których przed II wojną światową znajdowały się duże skupiska ludności żydowskiej. Utworzenie tego szlaku zainicjowała Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Obecnie obejmuje on 27 miejscowości. Najciekawsze ośrodki to: Baligród, Biłgoraj, Chełm, Cieszanów, Dębica, Dynów, Jarosław, Kraśnik, Lesko, Leżajsk, Lublin, Przemyśl, Ropczyce, Rymanów, Sanok,

Fot. 4. Ohel cadyka Elimelecha (fot. H. Grzesiak)

Fot. 5. Ohel cadyka Elimelecha, część przeznaczona tylko dla kobiet (fot. H. Grzesiak)

Tarnobrzeg, Ustrzyki Dolne, Wielkie Oczy, Włodawa, Zamość (*Broszura... 2008*). Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu, nie sposób było zaprezentować wszystkich elementów dziedzictwa kultury żydowskiej miejscowości wchodzących w skład szlaku. Szerszej analizie pod kątem zależności pomiędzy ochroną dziedzictwa kulturowego a turystyką religijną poddano tylko Leżajsk.

7. Żydowskie dziedzictwo kulturowe Leżajska

W Polsce według szacunkowych danych znajduje się ponad 500 ośrodków pielgrzymkowych (*Broszura... 2008*). Są wśród nich miejsca kultu o zasięgu międzynarodowym i narodowym (m.in. Jasna Góra, Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Grabarka), a także sanktuaria lokalne. Ważne miejsce wśród ośrodków kultu religijnego zajmuje Leżajsk – jako miejsce pielgrzymowania katolików i ortodoksyjnych Żydów. Leżajsk to miasto powiatowe położone w południowo-wschodniej części województwa podkarpackiego. Liczy około 15 tys. mieszkańców i zajmuje obszar o powierzchni 2058 ha.

Przedwojenny Leżajsk był miastem wielokulturowym, wielowyznaniowym i wieloetnicznym. W 1939 r. liczył 6549 stałych mieszkańców, w tym Polacy stanowili 53,4%, Żydzi 39,7%, a Rusini 6,3%. Społeczność ta w okresie międzywojennym współistniała w zasadzie bezkonfliktowo. Angażowała się w sprawy rozwoju miasta i wspierała działania władz lokalnych. Różnice kulturowe i religijne nie doprowadzały do antagonizmów i konfliktów we wzajemnych relacjach. Być może wiązało się to z faktem, że Leżajsk był miejscem kultu religijnego zarówno dla ortodoksyjnych Żydów, jak i dla katolików (w związku z cudownym obrazem Matki Boskiej Leżajskiej, który znajduje się w klasztorze oo. bernardynów).

Społeczność żydowska w Leżajsku podporządkowana była szczególnie rygorystycznym przepisom religijnym, jakie narzucał swoim wyznawcom chasydyzm. Ruch ten dotarł do Leżajska za sprawą osiadłego tu w 1775 r. rabiego Elimelecha (Majlecha), najwybitniejszego przedstawiciela trzeciej generacji chasydzkich nauczycieli (*Rocznik statystyczny... 2008*). Elimelech (1717–1787) pochodził z okolic Tykocina na Podlasiu i był uczniem Szmelke Horowitza z Tykocina oraz słynnego Dow Bera z Międzyrzecza na Wołyniu, czołowego ideologa i przywódcy XVIII-wiecznego chasydyzmu. Przed przybyciem na Podkarpacie, przez wiele lat wędrował on po Rzeczypospolitej, głosząc swoje nauki w różnych gminach

żydowskich. W 1772 r. osiadł w Leżajsku, gdzie pozostał do końca życia i gdzie został pochowany (fot. 4 i 5).

Ze względu na ogromny wpływ, jaki myśl Elimelecha wywarła na kształtujący się ruch chasydzki, bywa on często nazywany ojcem chasydyzmu na ziemiach polskich; uważa się go także za pierwszego cadyka w Polsce. To właśnie on stworzył teorię religijnej i społecznej roli cadyka jako przywódcy duchowego chasydów (Hanejko, Dudzik 2011: 156–158). Charyzmatyczna postać Elimelecha cieszyła się wielkim uznaniem zarówno za życia, jak i po jego śmierci. Powszechnie mówiono, iż ma on dar kontaktowania się z Bogiem i potrafi nawet wpłynąć na zmianę Jego decyzji. Za jego przyczyną ludzie zrywali z nałogami, a samotne kobiety odnajdowały właściwych partnerów życiowych. Ponoć potrafił również rozmawiać ze zwierzętami. Elimelech był zwolennikiem ascezy, zajmował się licznymi problemami, jakie mu przedstawiano. Pod koniec życia odsunął się od ludzi, aby ostatecznie poświęcić się medytacji. Jego poglądy dotyczyły trzech kwestii: praktycznej pobożności, miłości bliźniego, którą łączył z równością społeczną, możliwą do osiągnięcia na drodze zbratania się ludzi oraz stanowiska cadyka w społeczności chasydzkiej. Dla samego Elimelecha cadyk miał status wyższy niż anioł – był nadczłowiekiem, duchowym fundamentem świata i mógł wpływać na decyzje Boga. Cadyk to przedstawiciel ludzi u Boga, żyjący zatem między światem ziemskim a niebiańskim (*Broszura ...* 2008). Dzięki niemu Leżajsk stał się jednym z najważniejszych ośrodków chasydyzmu na ziemiach polskich.

Od wieków przyjeżdżają tu ludzie z całego świata ze swoimi prośbami, które na niewielkich karteczkach zostawiają przy grobie Elimelecha. Gdy Żydzi opuszczają Leżajsk, kartki zostają spalone, a zawarte na nich prośby wraz z płomieniami trafiają do Boga. Chociaż chasydzi przez cały rok pielgrzymują do grobu cadyka, to szczególnie licznie przybywają w rocznicę jego śmierci, która przypada na 21 dzień żydowskiego miesiąca Adar (Jelonek 2007: 141–142), kiedy to – według wierzeń pobożnych Żydów – dusza zmarłego powraca na ziemię. Oprócz modlitw wszędzie słychać wówczas radosne i donośne śpiewy psalmów, widać tańce.

Cmentarz żydowski w Leżajsku, na którym znajduje się grób cadyka, założono w XVIII w. (fot. 6). W czasie II wojny światowej został on niemal doszczętnie zdemolowany. Hitlerowcy zniszczyli większość tamtejszych nagrobków (użyto ich do brukowania leżajskiego rynku) oraz drewniany grobowiec cadyka Elimelecha przetrwały tylko pojedyncze macewy. Na wielu z nich zachowały się inskrypcje w języku hebrajskim oraz symbole żydowskie, takie jak menora oznaczająca kobiecy grób, ręce uniesione w geście błogosławieństwa symbolizujące potomka

Fot. 6. Macewy na cmentarzu w Leżajsku (fot. H. Grzesiak)

z rodu kapłanów, czy dzban bądź też naczynie z wodą, oznaczające potomka z rodu lewitów, którzy w czasie, kiedy istniała Świątynia Jerozolimska, obmywali ręce kapłanom². Przez wiele lat trwała rekonstrukcja tej nekropolii, przy współpracy Fundacji Rodziny Nissenbaumów.

W 1962 r. nad grobem Elimelecha wzniesiono murowany ohel. Budynek posiada trzy części: w środkowej pomalowana na złoty kolor krata chroni grób cadyka, po bokach znajduje się sala modlitewna dla mężczyzn oraz babiniec przeznaczony wyłącznie dla kobiet. Jest on oddzielony od części męskiej grubą zasłoną, która uniemożliwia zobaczenie grobu i modlących się wewnątrz mężczyzn. Kobiety bowiem i mężczyźni nie mogą modlić się razem. Trzeba również zaznaczyć, iż część przeznaczona dla kobiet jest znacznie mniejsza. Przy wejściu

² Kalendarz żydowski jest kalendarzem księżycowym. Każdy miesiąc ma 29 lub 30 dni. Co 3 lata dodawany jest dodatkowy miesiąc zwany Adar II. Wówczas dwukrotnie obchodzi się rocznicę śmierci Elimelecha.

ustawiono macewę Eleazara, syna cadyka Elimelecha, zmarłego w 1806 r. Jest to najstarsza oryginalna macewa cadyka w Polsce (Grzesiak 2011: 352–353).

Leżajsk jednak to miasto, na którego dziedzictwo składa się dorobek nie tylko wielu pokoleń Żydów, lecz także Polaków i Rusinów. Po dawnej wielokulturowości miasta pozostały dziś zabytki architektury sakralnej. Miasto posiada wysokie walory przyrodnicze, ale wciąż głównym magnesem przyciągającym turystów są obiekty kultu religijnego.

8. Turystyka religijna w Leżajsku

W latach 70. XX wieku Leżajsk stał się dla Żydów ośrodkiem pielgrzymowania o charakterze międzynarodowym³. Grób cadyka Elimelecha jest nie tylko miejscem kultu religijnego, lecz też znakomicie uzupełnia ofertę turystyczną Leżajska, licznie odwiedzanego przez turystów, pielgrzymów i melomanów. Każdego roku z całego świata pielgrzymuje do Leżajska ponad 10 tys. Żydów, z czego ponad połowa przybywa tu w rocznicę śmierci cadyka. Nie można również zapominać o turystach przybywających do Leżajska w celach czysto poznawczych, np. fascynatach kultury żydowskiej. Podczas uroczystości jorcait prawdziwe oblężenie przeżywa lotnisko Jasionka, na którym lądują wycarterowane samoloty z Nowego Jorku, Tel Awiwu, Londynu, Brukseli, Paryża. Samoloty lądują też w Krakowie i Warszawie, ponieważ lotnisko pod Rzeszowem nie jest w stanie jednocześnie przyjąć takiej liczby pasażerów.

Dla wielu Żydów jest to podróż życia. Najwięcej przyjeżdża starych chasydów, biegle władających językiem polskim. Są zadowoleni, że odwiedzili kraj, który kiedyś był ich ojczyzną. Na kilka dni miasto nabiera utraconego w wyniku II wojny światowej charakteru, co sprzyja uprawianiu turystyki sentymentalnej. Po rynku i przyległych uliczkach spacerują ascetycznie ubrani Żydzi, grają i śpiewają, ale przede wszystkim modlą się w wielkim skupieniu. Mieszkańcy są już przyzwyczajeni do tego widoku. Początkowo mężczyźni ubrani w czarne szaty, z charakterystycznymi pejsami, byli niezwykle egzotycznym zjawiskiem, a władze przydzielały do ich pilnowania kordony milicjantów. Dziś wszystko wygląda zupełnie inaczej.

³ Wcześniej warunki polityczne panujące w Polsce blokowały odrodzenie ruchu pielgrzymkowego.

Wybudowano mykwę, czyli rytualną łaźnię żydowską. W wykupionym przez chasydów budynku urządzono hotel, synagogę oraz kosztowną stołówkę. Większość produktów do stołówki, po dokładnym sprawdzeniu kupowana jest na miejscu. Przyjazd chasydów cieszy mieszkańców Leżajska i regionu.

Miasto chce zatrzymać pielgrzymów na dłużej, aby nie kojarzyło się żydowskim pielgrzymom tylko z cmentarzem. Ma temu służyć planowana budowa Centrum Kultury Żydowskiej (Matusz2008: 29). Tłumy chasydów przybywających corocznie do Leżajska na grób swego duchowego przywódcy szybko stały się źródłem dochodu dla wielu stałych mieszkańców miasta – zarówno Żydów, jak i Polaków. Leżajska gmina żydowska także zaangażowała się w obsługę ruchu pielgrzymkowego. Dzięki jej staraniom i za jej pieniądze wybudowany został dom noclegowy. Różne były koleje losu cadyka, jednakże dziś dzięki niemu miasto Leżajsk na nowo jest celem pielgrzymek tysięcy chasydów z całego świata, którzy co roku przybywają do miasta, aby uczcić pamięć swojego przywódcy oraz błagać jego duszę o wstawiennictwo (Gładys 2008: 189–196).

Trzeba zaznaczyć, iż nie tylko Leżajsk czerpie korzyści z przyjazdu ultra ortodoksyjnych Żydów. Grupy, które przyjeżdżają na grób Elimelecha (w szczególności w rocznicę jego śmierci) bardzo często odwiedzają także inne miejsca będące na trasie Szlaku Chasydzkiego. Większość z nich dociera aż na krakowski Kazimierz, by pomodlić się na starym cmentarzu Remu oraz na nowym przy ulicy Miodowej. Dzięki temu usługi turystyczne i branża hotelarska przeżywają w tym okresie pełen rozkwit.

9. Sposoby zarządzania miejscami kultu religii żydowskiej w Leżajsku

W 2006 r. na łamach czasopisma *Peregrinus Cracoviensis* Beata Gładys w ważnym artykule *Rozwój chasydzkiego ośrodka pielgrzymkowego w Leżajsku* (Broszura... 2008) pisała o wielu istotnych problemach na linii pielgrzymi – ludność lokalna. Wskazywała m.in. na potrzebę edukacji międzykulturowej mieszkańców miasta, aby mogli oni lepiej zrozumieć tradycje i sposób zachowania Żydów. Obecnie cmentarz w Leżajsku, na którym znajduje się grób cadyka Elimelecha, jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Na potrzeby licznych żydowskich przybyszów w budynku dawnej mykwy urządzono salę modlitewną i hotel, a także na nowo uruchomiono łaźnię rytualną.

W październiku 2007 r. staraniem fundacji na terenie nekropolii wzniesiono lapidarium, w które wmurowano fragmenty rozbitych przez Niemców macew, zabezpieczając je w ten sposób przed zniszczeniem lub kradzieżą. Prace przy budowie lapidarium przeprowadzone zostały dzięki wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W styczniu 2008 r. fundacja sfinansowała wykonanie i montaż – na filarze ogrodzenia cmentarza – tablicy upamiętniającej społeczność żydowską Leżajska. Inskrypcja na tablicy wyryta została w trzech językach: polskim, angielskim i hebrajskim. Obecnie władze fundacji skupiają się nie tylko na potrzebach turystów-pielgrzymów lecz i społeczności lokalnej – dąży się do zaangażowania mieszkańców Leżajska w opiekę nad wielokulturowym dziedzictwem ich miasta. Zorganizowano specjalne warsztaty dla nauczycieli miejscowych szkół, poświęcone kulturze żydowskiej. Przygotowano program edukacyjny „Przywróćmy pamięć”. W jego ramach młodzi ludzie odkrywają historię swojej wielokulturowej i wieloreligijnej miejscowości, poznają dzieje lokalnej społeczności żydowskiej oraz tradycję i kulturę Żydów, a następnie podejmują działania publiczne, dzięki którym rezultaty ich pracy stają się dostępne dla mieszkańców miasta.

Unikatowe, wielokulturowe dziedzictwo Leżajska jest także motywem przewodnim „Spotkań Trzech Kultur”, cyklicznej imprezy organizowanej od 2004 r. przez Miejskie Centrum Kultury, poświęconej wielowiekowemu współistnieniu ludności polskiej, ukraińskiej i żydowskiej. W ramach tych spotkań odbywają się wykłady popularnonaukowe, koncerty, spektakle teatralne oraz degustacje tradycyjnych potraw. Niestety, w marcu 2008 r. ohel cadyka Elimelecha został sprofanowany i pokryty antysemitkami napisami, co zdarzyło się po raz pierwszy w powojennej historii Leżajska. Władze fundacji mają jednak nadzieję, że nigdy już nie dojdzie do podobnych incydentów, a w mieście wkrótce zrealizowane zostaną kolejne pozytywne działania, mające przypominać mieszkańcom i odwiedzającym miasto turystom o historii Żydów, którzy przez stulecia współtworzyli krajobraz społeczny miasta, a także przyczyniali się do jego kulturowego i ekonomicznego rozwoju (*Broszura... 2008*).

Fundacja sprawuje opiekę nie tylko nad żydowskim dziedzictwem kulturowym Leżajska, ale i nad całym Szlakiem Chasydzkim. Jednym z celów projektu „Szlak Chasydzki” jest stymulacja lokalnego rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez pobudzenie rozwoju turystyki profilowanej, wykorzystującej dziedzictwo wielokulturowe. Zakłada on wsparcie instytucjonalne jednostek samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych oraz budowę trwałego partnerstwa międzysektorowego na rzecz rozwoju turystyki profilowanej, które doprowadzi do

aktywizacji lokalnej przedsiębiorczości, zapewniając infrastrukturę niezbędną dla obsługi wzmoczonego ruchu turystycznego. W wyniku realizacji projektu powstają profesjonalne materiały promujące Szlak Chasydzki, a jednostki samorządu terytorialnego i organizacje pozarządowe w miejscowościach należących do szlaku mają kompetencje, które pozwolą im wspólnie troszczyć się o rozwój turystyki w regionie oraz zdobywać na ten cel środki finansowe. Władze fundacji mają nadzieję, że Szlak Chasydzki zaowocuje podniesieniem atrakcyjności turystycznej regionu, a także przyczyni się do zintensyfikowania rozwoju tych obszarów. Szlak ten daje wielu miejscowościom szansę na zaistnienie na mapie turystycznych atrakcji Polski (*Broszura...* 2008).

10. Podsumowanie

W rozważaniach nad turystyką kulturową wiele mówi się o tym, że nie istniałaby ona bez dziedzictwa kulturowego. Przykład Leżajska pokazuje jednak, że sytuacja może być zupełnie odwrotna – być może dziedzictwo kulturowe (religijne) nie przetrwałoby bez turystyki. Jak zauważyła A. Góral (2012: 19–34), o sytuacji idealnej można mówić wówczas, gdy wizyta w miejscu kultu jest doświadczeniem duchowym, niezakłóconym przez żadną działalność komercyjną. Odwiedziny miejsc sakralnych powinny wiązać się z doświadczeniem *sacrum*, a ich menadżerowie powinni być świadomi swojego zadania, polegającego na ochronie i zachowaniu „ducha miejsca”. Jednocześnie muszą oni ułatwić korzystanie z obiektu różnym grupom odbiorców i zaspokajać często sprzeczne ze sobą oczekiwania wiernych i turystów. Niemniej turystyka jest też często szansą na przetrwanie tych obiektów. Zapewnienie możliwości autentycznego doświadczenia miejsc kultu wymaga, zdaniem badaczki, oparcia się w strategiach zarządzania na koncepcji zrównoważonego rozwoju, uwzględniającej potrzeby wszystkich obecnych i przyszłych grup odbiorców.

Mimo, że turystyka stanowi obecnie dynamicznie rozwijającą się gałąź gospodarki, dającą duże korzyści ekonomiczne zarówno dla samych obiektów, jak i społeczności lokalnych, w których funkcjonują, to nie można zapominać, że główny sposób użytkowania miejsc kultu powinien koncentrować się wokół kwestii duchowych i sakralnych (Góral 2012: 19–34). Wydaje się, że jednostki zarządzające żydowskim dziedzictwem kulturowym Leżajska podążają w dobrym kierunku. Z jednej strony nie zapominają o ekonomicznym wymiarze inwestycji

w kulturę i stawiają na rozwój turystyki, z drugiej dbają o duchowe potrzeby pielgrzymów-turystów i co ważne – mają także na uwadze społeczność lokalną.

Dzięki skutecznemu współdziałaniu Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, organizacji żydowskich z Polski i zagranicy oraz władz miasta, ocalałe zabytki kultury żydowskiej w Leżajsku są dziś w stosunkowo dobrym stanie. Można więc założyć, że ślady społeczności żydowskiej przez długie jeszcze lata przypominać będą kolejnym pokoleniom o wielokulturowej przeszłości miasta, którego mieszkańcy będą czerpać zyski z turystyki (nie tylko ekonomiczne). Wydaje się zatem, że z inicjatyw, które mają dziś miejsce w Leżajsku, warto brać przykład, gdyż ich założenia w znacznym stopniu wpisują się w nurt idei zrównoważonego rozwoju w turystyce. Ważne, aby wzrost rozwoju turystyki w miejscach o charakterze religijnym był kontrolowany, na co zwraca uwagę w swoich pracach wielu badaczy. Niniejszy artykuł opiera się na analizie źródeł pisanych oraz obserwacji uczestniczącej, warto byłoby jednak przeprowadzić w przyszłości pogłębione badania w Leżajsku, aby móc w pełni ocenić stopień zadowolenia trzech grup beneficjentów – pielgrzymów, organów sprawujących opiekę nad zabytkami oraz funkcję organizacyjną, a także społeczności lokalnej.

Literatura

- Assaf D., 2006, *Chasydyzm. Zarys historii*, [w:] M. Galas (red.), *Światło i słońce. Studia z dziejów chasydyzmu*, Austeria, Kraków.
- Broszura Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego „Szlak Chasydzki – Leżajsk”*, 2008, Warszawa. Oficjalna strona internetowa Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego: www.fodz.pl [dostęp: 10 kwietnia 2013].
- Buczkowska K., 2008, *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny*, Wyd. AWF Poznań, Poznań.
- Buczkowska K., Malchrowicz-Moško E., 2012, *Etyczne dylematy turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 12.
- Cała A., Węgrzynek H., Zalewska G., 2000, *Historia i kultura Żydów Polskich*, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Doktór J., 2004, *Początki chasydyzmu polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Gładys B., 2006, *Rozwój chasydzkiego ośrodka pielgrzymkowego w Leżajsku*, „Peregrinus Cracoviensis”, z. 17.

- Góral A., 2012, *Zarządzanie miejscami kultu religijnego w kontekście rozwoju turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1.
- Grzesiak H., 2011, *Symbolika macew żydowskich*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Kim jesteś człowieku? Funeralia lednickie*, spotkanie 13, Poznań, s. 352–353.
- Hanejko S., Dudzik I., 2011, *Leżajsk jako miejsce kultu religijnego*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk (red.), *Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne*, Wyd. US, Szczecin.
- Jackowski A., 1992, *Pielgrzymki jako przedmiot badań geograficznych*, „Przegląd Religioznawczy”, nr 164 (2).
- Jelonek T., 2007, *Chasydzi. Radośni miłośnicy żydowscy*, Wydawnictwo Franciszkańów, Kraków.
- Małkowska-Bieniek E., 2009, *Polskie judaika jako magnes turystyczny*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4.
- Matusz J., 2008, 8 grudnia, *Do grobu cadyka w Leżajsku*, „Rzeczpospolita”, www.rp.pl [dostęp: 10 kwietnia 2013].
- Robinson G., 2000, *Essential Judaism. a Complete Guide to Beliefs, Customs and Rituals*, Pocket Books, New York, London, Toronto, Sydney.
- Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego*, ZEW, Rzeszów 2008.
- Różycki P., 2009, *Turystyka religijna i pielgrzymkowa*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Seria „Monografie”, nr 391, Wyd. AWF Poznań, Poznań.
- Tanaś S., 2008, *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2.
- Zeidler K., 2009, *Ochrona dziedzictwa kultury a turystyka, czyli w poszukiwaniu „złotego środka”*, „Folia Turistica”, nr 20.

Ewa Malchrowicz-Moško, mgr
Zakład Kulturowych Podstaw Turystyki
Wydział Turystyki i Rekreacji AWF Poznań
Poznań
e-mail: ewa.malchrowicz@poczta.onet.pl

Hanna Grzesiak, mgr
Instytut Kulturoznawstwa UAM Poznań
Wydział Nauk Społecznych
Poznań
e-mail: hannagrzesiak@gmail.com